

ÚNEMLEW QUBÍLÍSÍNÍN FONETIKA BASQÍSHINDAĞÍ KÓRINISLERI

Ramberganova R.G

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ANNOTACIYA

Bul maqala únemlew qubılısınıń fonetika basqıshındaǵı kórinislerine arnalǵan. Izertlewdiń maqseti tillik qurallardıń únemleniw tábiyatın analizlew esaplanadı. Túbir hám dórendi sózlerde fonetikalıq kóz-qarastan únemlew qubılısınıń kórinisleri, onıń payda bolıw sebepleri kórkem tekst materialları tiykarında úyrenildi.

Gilt sózler: fonetika, morfonologiya, únemlew qubılısı, dawıslı hám dawıssız sesler, janlı sóylew tili, buwın.

Til járdeminde pikir bayan etiledi, mazmun óz kórinisin tabadı. Mazmun hám onıń forması arasındaǵı úzliksiz baylanıs tiykarında adamlar belgili bir sesler kompleksi arqalı bir-birin túsinedi. Ayırım waqıtları sózdiń belgili bir mánige iye bolǵan forması sóylew aǵımında óziniń ideal formasınan azmaz ózgeriwi, yaǵnıy quramındaǵı ayırım sesler óziniń tolıq artikulyaciyasına iye bolmawı da múmkin. Biraq sóylew aǵımında ózgeriske ushıraǵan bul formanı tıńlawshı ideal forma sıpatında qabıl etedi. Sebebi forma azı-kem ózgergeni menen, sol formaǵa tán máni saqlanadı. Nátiyjede bul ózgeris kommunikaciya ushın heshqanday qıyınshılıq tuwdırmaydı. Sózlerdiń bunday seslik qısqaırwǵa ushırawı til biliminiń fonetikalıq basqıshında júz berip atırǵan únemlew qubılısınıń kórinisleri dep esaplasaq qátelespeymiz. Únemlew qubılısı haqqındaǵı túsiniqler, pikirler óziniń uzaq tariyxına iye. Ingliz filosofi hám sociologı Gerbert Spenser 1862-jılı-aq óziniń til filosofiyasına arnalǵan kitabında bul haqqındaǵı pikirlerin ortaǵa taslaǵan edi. Onıń pikirinshe, til óziniń tábiyǵıy rawajlanıwı barısında quramalılıqtan ápiwayılıqqa umtıladı. Uzun sózler qısqa, kóp sózli gápler bir sózli gáplerge aylanadı. Eger tildiń ózi ápiwayılasıwǵa umtılsa, sóylewshiler de tildiń bul umtılwına óz tásin tiygizedi [1].

German Paul 1880-jılı jazǵan “Til tariyxı principleri” kitabında “til birlikleri ekonomiyası” degen arnawlı bólim ajratqan. Sonday-aq, “máni differenciaciyası” [2] bóliminde de únemlew qubılısı boyınsha pikirleri berilgen.

Sóylew aǵımında sózdi seslik únemlew máselesi I. A. Boduen de Kurtene tárepinen de úyrenildi. Ol 1890-jılı jazǵan “Tillik ózgerislerdiń sebepleri haqqında” atlı maqalasında únemlew qubılısına keń orın bergen. Sózdiń seslik qısqaırwın psixofiziologik sebepler menen tiykarlaydı. Sonday-aq, metateza, assimilyaciya,

dissimilyaciya sıyaqlı fonetikalıq qubılıslardıń júzege keliwin de únemlew qubılısı menen baylanıstıradı[3].

Tyurkologiyada únemlew qubılısı bir qansha tilshiler tárepinen izertlenildi. Atap aytqanda dawıslı seslerdiń túsip qalıwı haqqında A.Samoylovich, J.Deni, N.A.Ashmarin, N.F.Katanov, E.D. Polivanov, N.K.Dmitriev, E.V.Sevortyan, N. P.Direnkova, V.V.Reshetov, A.Ğ.Ğulomov, A.N.Kononov, F.A.Abdullaev, A.M.Sherbak, A.A.Axundov, N.D.Dyachkovskiy, L.N.Xaritonov, Sh.X.Aqbaev, G.Sadwaqasov, Sh.Shoabdirahmanov, A.Ishaev, A.Yu.Aliev, B.Juraev, Ǵ.Ǵulamov sıyaqlı bir qatar ilimpazlar tárepinen izertlenildi.

Ózbek til biliminde únemlew qubılısınıń fonetika tarawındaǵı kórinisin izertlew ertekte qolǵa alındı. Tilshi alımlardan biri A.Nurmanov óziniń “Ózbek tiliniń fonetikalıq ózgerislerinde ekonomiya principleri” [4] atlı kandidatlıq dissertaciyasın bunnan derlik 45 jıl ilgeri jaqlaǵan edi.

Dissertaciya ózbek tilinde júz beriwshi seslerdiń túsiriliw qubılısı keń sáwlelendirilgen. Atap aytqanda, ilimpaz onıń tómendegidey túrlerin anıqlaydı:

1. Ayırım anlaut sesler ekonomiyası.
2. Pátsiz buwındaǵı dawıslılar ekonomiyası.
3. Intervokal dawıssızlar ekonomiyası.
4. Dawıslılardıń ózinen aldınǵı dawıslınıń sozımlıǵı sebepli ekonomiyası
5. Gaplogiya
6. Ózbek tiliniń fonetikalıq strukturasına sáykeslesiw nátiyjesinde ayırım sesler ekonomiyası.

Jumısta joqarıda kórsetip ótilgen qubılıslarǵa ayırım baplar ajratılǵan. Avtor hár bir qubılıstı salıstırmalı-tariyxıy metod arqalı teksergen hám ózbek tiliniń awızeki sóylew stili, ózbek dialektleri hám basqa da túrkiy tiller faktlerinen keńnen paydalanǵan.

Qazaq til biliminde únemlew qubılısınıń fonetika tarawındaǵı kórinisleri arnawlı izertlew obyektı etip alınbaǵanı menen qazaq ilimpazı A.Ayǵabılovtıń “Qazaq tiliniń morfonologiyası” [5] atlı monografiyasında dawıslı sesler redukciyası, dawıssız seslerdiń túsirilip ayılıwı, apokopa hám gaplogiya qubılısları morfonologiyalıq kóz-qarastan izertlengen.

Qaraqalpaq til biliminde akademik A.Dáwletovtıń “Házirgi qaraqalpaq tili” (Fonetika) [6] atlı joqarı oqıw orınlarınıń filolog studentlerine arnalǵan sabaqlıǵında sóz qurılısındaǵı ayırım seslik qubılıslar, yaǵnıy redukciya, eliziya qubılıslarına toqtap ótilgen.

Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetika tarawındaǵı únemlew qubılısı sózlerdegi dawıslı hám dawıssız seslerdiń túsirilip ayılıwı arqalı óz kórinisine iye. Olar tómendegidey jaǵdaylarda ushırasadı.

1. Dawıslı seslerdiń túsiriliwi.

Sóz qurılısında ushırasatuğın bunday seslik qubılıs haqqında akademik A.Dáwletovtıń fonetika tarawına arnalğan sabaqlıǵında “Ayırım fonetikalıq jaǵdaylarda seslerdiń artikulyaciyalıq jaqtan ádettegisinen qısqa hám hálsirep ayılıwı redukciya qubılısı delinedi, al ayırım fonetikalıq jaǵdaylarda seslerdiń túsip qalıw qubılısı eliziya delinedi” – dep óz anıqlamasın bergen. Sonday-aq, qazaq ilimpazı A. Ayǵabılov óziniń monografiyasında “Redukciya álsirew degen maǵınanı bildiredi. Qazirgi qazaq tilinde tolıq redukciya jáne jartılay redukciya degen terminder qoldanıladı. Toliq redukciya dawıstı dibıstıń túsirilip ayılıwın bildirse, jartılay redukciya tolıq ayılmay, álsirep esitiletin dawıstılarǵa baylanıstı aytıladı”-degen pikirini bildiredi. Bul qubılıstı únemlew qubılısınıń bir kórinisi sıpatında qarap ótkendi maqul kórdik.

Túrkiy tillerdegi bul qubılıstı birinshi ret O.N. Betling “Yakut tili haqqında” degen miynetinde “Eger eki yamasa kóp buwınlı túbir sózler, atlıq penen feyiller dawıssız seske tamamlanıp, sońǵı buwında ı, i, u, ú qısıq dawıslılarınan biri tursa, onda bul sózlerge dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılǵanda, qısıq dawıslılar túsip qaladı”-degen pikirdi aytqan edi. Usı pikir túrkiy tillerin izertlegen N.I. Ilminskiy, V.V. Radlov, N.I. Ashmarin, h.t.b ilimpazlardıń miynetlerinde de qaytalanadı. Al V.A. Bogorodickiy joqarıdaǵı pikirge qosıla otırıp, tábiyatı boyınsha qısıq dawıslılar pátsiz buwında kelgende nolge deyin qısqaratuğın, úsh buwınlı sózdiń ekinshi buwında ı dawıssızınan keyin geyde ol sózden ulıwma túsip qalatuğın aytadı.

V.A. Bogorodickiydiń pátsiz buwın haqqındaǵı pikirleri keyin ala kópshilik ilimpazlar tárepinen rawajlandırıldı. Ilimpazlardıń barlıǵı da túrkiy tillerinde páttiń sońǵı buwına túsетуğın, sózge dawıslı sestin baslanǵan qosımta qosılǵanda, pát jılısıp sońǵı buwına túsedi de túbirdegi qısıq dawıslı túsirilip aytıladı dep túsindiridi. Mısalı, orın degen sózde ekinshi buwındaǵı ı qısıq dawıslısına túsip turǵan pát orını degen waqıtta ı buwına jılısıwı sebepli r hám n sesleriniń aralıǵındaǵı ı dawıslısı túsip qaladı dep esaplaydı.

E.V. Sevortyan “Türk ádebiy tiliniń fonetikasi” degen miynetinde seslerdiń túsip qalıw sebebin pátsiz buwında turıw menen birge, ashıq buwında keliwin de atap ótedi. Sonıń menen birge kópshilik ilimpazlar dawıslı seslerdiń túsirilip qollanıwın birgelkili hámme sózde bola bermeytuğın da ayta kelip, ayırım fonetikalıq jaǵdaylarda túsip, al ayırım orınlarda dawıslı saqlanıp qollanılatuğın sózlerdi de keltiredi. E.V. Sevortyan ı, i dawıslı sesleriniń hálsiz esitiliwi yamasa túsirilip ayılıwı türk ádebiy tilinde tolıq hám turaqlı qalıplesken qubılıs qatarına jatpaytuğınlıǵın, ol kóbinese awızeki sóylew tiline tán bolıp keletuğınlıǵın aytadı [7]. Degen menen awızeki sóylew tilinde de belgili bir nızam bolıwı kerek.

Akademik A.Dáwletov dawıslı seslerdiń hálsirewi yamasa túsirilip ayılıwı haqqında: “Dawıslı sesler pátsiz buwınlarda kelgende kóbirek redukciyaǵa ushıraydı.

Dawıslıların redukciyağa ushırawına, yaǵnıy sozımlılıǵınıń qısqaıwına qońsılas dawıssız sesler, buwınıń sıpatı, dawıslı sestıń sózdiń qaysı jerinde (basında, ortasında, aqırında) ushırasıwı tásir etedi. Ásirese, qısıq dawıslılar bolǵan ı, i, u, ú sesleri sozımlılıǵı jaǵınan qısqa aytılwı hám hár qıylı fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen kóbirek redukciyağa ushırawına eń qolaylı jaǵday olardıń pátsiz buwında keliwi boladı. Redukciyağa ushıraǵan sesler waqıttıń ótiwi menen túsip qalıwı múmkin”, - degen pikirlerin bildiredi.

Qazaq ilimpazı A.Ayǵabılov óziniń monografiyasında bir qatar mısallardı keltiredi. Máselen: moyın-moyın, biraq shoyın-shoyın emes, xalıq-xalqı, biraq balıq, salıq, tolıq sózleri balqı, salqı, tolıq bolıp ayılmaydı. Bunday mısallardı kóplep keltiriwge boladı. Sonda bunday birgelkiliktiń joqlıǵın, hár túrli aytılatuǵın bul qubılıstı qalay túsindiriwge boladı? Bul sorawǵa ilimpaz tómendegishe juwap beredi: “Bizińshe, dawıslı seslerdiń túsip qalıwı tek awızeki sóylew tilinde bolatuǵın ıqshamlasıw processı. Sóylewshi tınlawshıǵa óz oyın hám kóp kúsh jumsamay, hám tez jetkeriw maqsetinde mánige tásir etpeytuǵın jerlerde múmkinligi barınsha ıqshamlawǵa háreket etedi. Bul jaǵday kele-kele sóylew dástúrine aylanadı.” Biz de usı pikirge qosılamız.

Dawıslı seslerdiń túsip qalıwı bir emes, keminde eki seslik buwınıń qatar keliwine baylanıslı. Birinshisi bir sesli A yamasa eki sesli BA sesli buwın bolıwı múmkin, al ekinshisi ashıq buwın (tek ǵana BA) bolıp keledi. Al onnan keyin keletuǵın buwınıń ashıq, tuyıqlılıǵınıń tásiiri joq.

Mısalı: o-rı-nı – ornı, qo-yı-nı – qoyın, qu-rı-lıs – qurlıs. Bul jaǵday tek biziń tilimizde emes, al kópshilik túrkiy tillerde hám eski túrkiy tilinde ushırasatuǵınılıǵınıń gúwası boldıq. Mısalı: eski túrkiy tilinde: *iańlıq- iańlıq* (jańlıw DTS-234), aquruw – aqrı (tıńsh DTS-49), buyırq – buyırq (buyırq DTS-121) Bul haqqında aruz ólshemine baylanıslı M.Qashqariydiń “Devanu luǵat at-turk” sózligindegi qasıq tekstlerinde qasıq dawıslıların túsiriliwine baylanıslı keltirgen I. V. Steblevanıń mısalları da usını dáliyilleydi. Mısalı: ótúner – ótner (ótiner), iúknúp – iúknúp (júginip), esitur – estur (esiter), sevinlim – sevnalim (súyenemiz), satulub - satlub (shatılıp) sózlerinde de buwın BA-BA-BAB úlgisine sáykes keledi. Al házirgi túrkiy tillerinde de usı úlgide kelip dawıslı seslerdiń túsiriliw jaǵdayların ushıratamız. Túrkshe: dushurulmek – dushrilmek, oǵul – oǵlu, balx: qarını – qarnı, abuzı – abzı, tat: boyunu – boynu, burunu – burnu, sikresh – sikresh, jóǵoram – jógram; tuva: arını – arını (júzi), kórunup – kórnup (kórinip); túrkmen: gelini – gelni, oyuni-oyını; uyırsha: qoyırq – qoyruq (quyırq), ayırım – ayırım.

Demek, (B)A – BA – BA(B) úlgisi menen kelgende, ekinshi, geyde úshinshi buwında dawıslı sestıń túsiriliwiniń sebebi nede? Buǵan sebep, bizińshe, U.Sh.Baychura aytqanıday, ashıq buwınıń sozılıwı, al tuyıq buwınıń bosań aytılwı yamasa qamaw buwınıń naq, qısqa aytılwı bolsa kerek. Mısalı, úsh qamaw

buwınnan turatúgın Juldızdın, qasqırdın sıyaqlı sózlerdın ayılıwında dawıslı seslerdın túsip qalıw processiniń bolmawı menen birge hár buwın anıq, naq esitiliwi menen ózgeshelenip turadı. Al adam hárqashan da óz oyın hám túsiniikli, hám anıq jetkerip beriwge umtıladı. Sonlıqtan ashıq buwınlardı tuyıq yamasa qamaw buwınlar menen ayıwǵa umtıladı.

Heshqanday morfemaǵa bólinbeytuǵın, tutas bir túbir halında qollanılatuǵın ayırım sózler de biz joqarıda keltirgen buwın úlgisine say kelgende, ondaǵı ayırım dawıslılar túsirilip ayılıwı múmkin. Tómendegi sózlerdi aytqanda sózdın quramındaǵı ı, i dawıslılarınıń túsip qalatuǵınlıǵın sezdik. Mısalı: badray (badıray), alasapran (alasıpıran), badraq (badıraq), baqray (baqıray), baqrawıq (baqırawıq), baqrash (baqırash), baqrıs (baqırıs), janwar (janıwar), naqrat (naqırat), sańraw (sańıraw), ıdratıw (ıdratıw), ısrıp (ısrıp), áshrepi (áshirepi), bejrey (bejirey), mákiw (mákiw). Bul keltirilgen sózlerdın hámmesi awızeki sóylew tilinde qollanıladı.

2. Dawıssız seslerdın túsiriliwi. Túbir morfemalar quramında dawıssız seslerdın túsiriliwi jiyi ushıraspaydı. Qaraqalpaq tilindegi ol, sol siltew almasıqları qarapayım sóylew payıtında o, so túrinde qısqarıp qollanıladı. Mısalı: 1. So biz chempion bolsaq qazıwdan bolarek. 2. So gápti kim aytqanın bilmey júrmen, bilsem ólgen she sabay jaqpan! 3. Usı jerde qonaman?! O qalay! (Sh. Seytov. “Xalqabad”. – “Qaraqalpaqstan”-1989-jil, 445, 471-betler). Bul jaǵday keltirilgen siltew almasıqlarınıń kelip shıǵıw etimologiyası menen baylanıslı bolsa kerek. Kópshilik ilimpazlardın pikirinshe, siltew almasıqları dáslep u, bu, shu degen úsh sózden ibarat bolǵan, siltew almasıqlarınıń basqa túrleri de usı úsh sózden rawajlanǵan.

Dawıssız seslerdın ayılıwınıń taǵı bir kórinisi bir buwında qatar kelgen dawıssız seslerdın ayıwǵa qıyınshılıǵına baylanıslı. Bul jaǵday sózlerdegi bir dawıssızdın túsirilip hám sózdın ańsat, ıqsham ayılıwına alıp keledi. Mısalı: arab-parsı tilinen kirgen dost, qast, rast, waqıt sıyaqlı sózlerdegi sońǵı t túsip dos, qas, ras, waq bolıp ayıladı hám sózlerdegi seslerdın únemleniwine alıp keledi. Máselen: 1. Bay-bay, sol waqta aytsañ boy ma? 2. -Ketken waǵındı jazıp qaldım. 3. – Qay waq bir waq juwabın berseń boldı. (Sh. Seytov. “Xalqabad”. – “Qaraqalpaqstan”-1989-jil, 56, 190, 364-betler). Sonday-aq, orıs tilinen kirgen sózlerde usı jaǵdaydı bayqawǵa boladı. Mısalı: artist – artis, poezd – poyız, razyezd – razyez, syezd – syez, jurnalist – jurnalis. Sol saparı Sayımbetke prezidiumdaǵılar “ártis” degen at taqtı. (Sonda, 26-bet).

3. Apakopa hám ózlestirilgen sózler. Izertlewler sonı kórsetedi i sesiniń túsip qalıwı menen baylanıslı apakopa qubılısı tiykarınan sırttan kirgen sózlerge baylanıslı júz beredi. Máselen orıs tilinen kirgen minut – minuta, sigaret – sigareta, gazet – gazeta, citat – citata, cifr – cifra, kontor – kontora, ismin – smena h.t.b. Mısalı: gazet – gazeta. Gazet degen húkimettiń tili. (Sh. Seytov. “Xalqabad”. – “Qaraqalpaqstan”-1989-jil, 259-bet). Al keńse – kancelyariya, shıt – sitec, kát – krovat sózlerindegi bir emes, bir

neshe seslerdin túsirilip qollanilganin kóremiz. Mısalı: kát – krovat. Anaw kátti bılay ısırın da, edenniń astındağı bankin xatlań! (Sh. Seytov. “Xalqabad”. – “Qaraqalpaqstan”-1989-jil, 335-bet).

Juwmaqlap kelgende, házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetika tarawında únemlew qubılısı óziniń tómendegidey kórinisine iye.

1. Dawıslılardan ı, i qısıq dawıslıları hám sırttan kirgen sózlerde a ashıq dawıslısı sózlerden túsip qaladı.

2. Dawıssızlardan l, t, d dawıssızları hám ayırım sesler kompleksi túsirilip qollanladı.

Keltirilgen mısallardıń hámmesi derlik qarapayım sóylew processinde qollanladı. Sózlerdegi sesler sózdin mánisine nuqsan kelmeytuğın orınlarda ğana túsiriledi hám sózdin qısqa, ıqsham bolıp, seslerdin únemleniwine alıp keledi.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Г. Спенсер. Основные начала. Киев. 1886, 171-172-бетлер.
2. Г. Пауль. Принципы истории языка, М, 1960, 372-384-бетлер.
3. Бодуэн ду Куртене. Избранные труды по общему языкознанию,-М., 1963, I том, 230-бет
4. Нурманов А. Ўзбек тилининг фонетик ўзгаришларида экономия принциплари: филол. фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертоция- Ташкент: 1973. 182-б.
5. А.Айғабылов. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, “Санат”, 1995, 111 ст.
6. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили (Фонетика) Нөкіс “Қарақалпақстан”-2005, 172-б.
7. Севортен Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955. 98 ст
8. Rambergenova, R. G. (2022). THE PHENOMENON OF ECONOMIZING AND DIALOGUE. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 519-526.
9. Rambergenova, R. G. (2022). Phonetic manifestations of the reduction. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 72-77.
10. Gózzal, A. (2022). Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde aralas qollanılğan sanlıqlar. *Talqın va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(16), 147-150.
11. Gózzal, A. (2023). QARAQALPAQ TILINDEGI AWÍZEKI SÓYLEW TILINE TÁN SANLÍQLAR MENEN KELGEN FRAZELOGIZMLER. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 415-419.